

ԲԵՃԱՅԻՆԵՐ ԿԱՄ ԲԱՐԻՉՄ *

41. Այսպիսի յորդորներ, խրատներ և կտակներ անթիւ են Բէհա-Ուլլահի գրուածքների մէջ, որոնցից ինչը հատորը 1890—2 թ. տպագրուած է Բոմբէում: Սրանից աւելի օրինակներ տալը կարիք չհամարելով, մի քանի խօսքով էլ որոշենք Բէհաի սկզբունքը:

Հետեւելով քրիստոնէական վարդապետութեան հիմունքին, Բէհաի հետևողների համար գոյութիւն չունի՝ ոչ ազգ, ոչ ցեղ, ոչ տոհմ, ոչ լեզու, ոչ դասակարգ, ոչ սեռ և ոչ էլ ստրկութիւն. մարդիկ համահաւասար են ծնուած և համահաւասար էլ մեռնելու են: Նրա վարդապետութեան համաձայն ամբողջ հողագունդը համայն մարդկութեան է պատկանում, մարդիկ անխտիր հաւասար եղբայր են, համահաւասար ժառանգորդ այն բոլոր բարիքին, բերքին, ինչ որ շնորհուել է ընդհանրութեան: Նա հակառակ է ստրկութեան և այս մասին Վիկտորիա Թագուհիի գրած թղթում իւր գոհունակութիւնն է յայտնում գերեմանաւորութեան դէմ ձեռք առած միջոցների համար և առանձին համակրութիւնն է ցոյց տալիս, որ Թագուհին ժողովրդին իրեն հետ հաւասարելով, նրան է յանձնել պետութեան վարչութեան ղէկը (պարլամէնտին): Նապօլէօն III-ին գրած թղթի մէջ հրամայում է հեռանալ գահից, փառքից, մերկանալ յափշտակած կարողութիւնից և երկիրը յանձնել ժողովրդին, որ ինքն իրեն կառավարէ (խորհրդարանով): Չանսալու դէպքում սպառնում է հետարին խայտառակ անել Թշնամիների ձեռքով, որոնք դըրդագնելով ու դողդողացնելով պիտի պաշարեն գեղարուեստի մայրաքաղաքը և նրան մատնեն սոսկալի անարգանքի: Ալի փաշային գրած նամակում յորդորում է Աբդուլ Ազիզին ժողովրդի ներկայացուցիչներից ժողով գումարել և արդարութեամբ դատել ազգաբնակիւթիւնը: Իրեն Ադրբայնուպոլ աքսորելու համար արած անիրաւութիւնը յիշեցնելով, յորդորում է զգաս-

տանալ. հակառակ պարագային մերձաւորների ձեռքով խողխող-
ուելիլը, անհետանալը իմացնելով, յայտնում է, որ Ադրիա-
նուպոլն էլ սրա նման ուրիշ շատ քաղաքներ էլ պիտի անջատուի
նրա իշխանութիւնից, պիտի յանձնուի նորանոր կառավարիչ-
ների ու թագաւորների (Այս երեք նամակն էլ գրուած է 1866-7թ.
Ադրիանուպոլի արքայալայրից.) «Թէհրան» վերնագրով տուած
լոհի մէջ Բէհան բացատրելով, թէ մարդկութեան թշնամիները
կրկին են Ա. խտապահանջ կղերը իրենց երեւակայական տե-
սիւներով և դժոխքի տանջանքներով սարսափեցնելով ժողովր-
դին կորզում են նրա սոված մանուկների հացը, և Բ. անսահման
իշխանապետները իրենց սրով ու հրով մերկացնում են թշուա-
ռին ու այրին իրենց մարմինը ծածկող ու տաքացնող հագուս-
տից: Այս թղթով նա աւետում է Թէհրան քաղաքին, որ շատ
մօտէ նրա ռամկավարական իշխանութիւնը, որով ժողովուրդը
ինքն իրենց պիտի կառավարէ, պիտի ցամաքեցնէ թշուառի
արտասունքը և պիտի յագեցնէ ու տաքացնէ որբին ու այրիին,
վերջ տալով նրանց մրմունջներին:

42. Ռամկավարական սկզբունքի աւելի դրական ապացոյցն
է նոյնպէս, Բաբի և Բէհա-Ուլլահի հաստատած «Ռիշալի» և
«Ադլի» ժողովները, որոնք ընտրւում են ժողովուրդից և համայն-
քից: Քիթաբի Ազդէսի մէջ գրւած է:

«Ալլահը հրամայեց ամէն քաղաքի-աւանի համար մի մի
արդարութեան տուն հիմնել, (տասն) ինը մարդ ընտրէ ժողո-
վուրդը եթէ աւելի լինի՝ անշուս է: Այդ մարդիկ ժողով մըտ-
նելիս այնպէս շարժուին, որ իբր Աստուծոյ ներկայութեանն
են դիմաւորում, Անեւելոյթը տեսնում են: Այդ մարդիկ Աստուծոյ
հաւատարիմները համարուին մարդերի մէջ, երկրի վրա Ալլահի
փոխանորդները լինին ընդհանուրի համար: Աստուծոյ սիրոյ
համար նրա ծառաների գործերի առթիւ խորհուրդներ կատա-
րեն, ինչպէս իրենց սեփական գործերի համար ջանք են գործ
դնում: Ժողովրդի շահերին վերաբերեալ ամենաօգտակար
ձայներին ձայնակցելով վճիռներ արձակեն:»

Թէև պնդել, կրկնել է Բէհան նասր էդդին շահի գրած
թղթերում, թէ իւր վարդապետութիւնը ամփոփուած է սոսկ
մարդու հոգեկան-կրօնական հայեացքների սահմանաւորութիւ-
նով, նա աշխարհային-քաղաքական խնդիրներին, իշխանութիւն-
ների չի միջամտել, արգելել է հետևորդներին հետամտել քա-
ղաքական հարցերի: Բայց նա, որպէս հետևորդ Մովսէսի, Յի-
սուսի, մանաւանդ Մահմէդի, ծնած ու արտադրուած դրանց
օրէնսդրութիւնից, չէր կարող կրօնաքաղաքական օրէնսդրու-

Թիւնը բոլորովին բաժանել քաղաքացիական կողէքսից: Նրա «Քիթաբի-Ադդէսը», «նշանաւոր միապետներին», «Թէհրանին» և «Ալէմին» ուղղած թղթերը որոշ կերպով ծրագրում են համայնական և ռազմավարական վարչութիւն, որ կառավարէ, դատէ հետեւորդներին: Յայտնի բան է հետեւորդները անպայման ձգտելու են իրագործել իրանց տրուած այս պատգամը: Խոչ կարող է անել այս դէպքում Բէհաի հետեւորդը, երբ նրան արգելուած է ոչ միայն Ահաթը (կրօնական պատերազմ) ղինելը, պատերազմի գնալը, մարդկային արիւն թափելը, յարձակուելը, այլ շատ խիստ ու որոշ օրէնքով արգելուած է «Յիֆան» (ինքնապաշտպանութիւնն) անգամ, անձը որեւէ բռնութեան դէմ պաշտպանելն անգամ: Բէհականը և ոչ մի դէպքում բռնութեան դէմ զինուելու իրաւունք չունի, չը պիտի զինադրէ. այսպիսի պարագային նրա դէնքը միայն լեղուն է, որով պիտի համոզէ՝ առանց նախատինքի և հայհոյանքի:

Բէհան շատ լաւ ուսումնասիրած լինելով իսլամի աղանդները, նրա տենչանքն եղել է, որ հետեւորդների մէջ Հաշիշի-նների նման տեոորիստներ, Դարասի-Դիւրդինների նման նննդապետ առինուտներ, Էօմէրի նման բռնակալ իսլամացնողներ և յաջորդական իշխանութեան համար Ալիի նման արիւնահեղ մարտնչողներ չյառաջանան: Նրա ամենազլխաւոր և միակ նպատակն է եղել հետեւորդներին իսպառ ազատել այդպիսի զարհուրելի և բարբարոսական կոտորածներից:

43. Նոյնպէս նորաղանդների Բէյթ-իւ-Ալլ (արդարութեան համայնքի), որ իսլամի Բէյթ-իւ Մալի (Հասարական դանձի) նմանողութիւնն է, որտեղ կուտակուելու և որտեղից բաժանուելու է ժողովրդից ստացուած 19-բզական տուրքը, հարկը, տուգանքը, ժառանգութիւնը ևն, մի այնպիսի հիմնարկութիւն է, որ միայն քաղաքական իշխանութիւնը կարող է գործադրել: Բէհայի վարդապետութեան քաղաքական աստառի մի նշանաւոր կէտն էլ այն է, որ նա առաջարկում է աշխարհի բոլոր տիրողներին միանալ, մի գերագոյն ժողով կազմել, դաշնաւորուել մշտնջենաւոր «Մեծ խաղաղութեամբ», ջնջել զինուորականութիւնը, զէնքը, զինաթափուիլ և զօրանոցները յատկացնել գիտութեան տաճարներին: Նա մի այնպիսի դաշնակցութիւն էր երազում, որ բոլոր դաշնակիցները ի հարկին միահամուռ ոյժով ճնշեն նրան, որը որեւէ ընթացքով մտածէ վրդովել ընդհանուր խաղաղութիւնը: Այս առթիւ «Ալէմին» (ընդհանրական) ուղղած թղթում յորդորում է, որ զինականների մի վեհաժողով այնպիսի միջոց ձեռք առնէ, որ համայն

րին: Միայն համբերութեամբ թշնամիներին դիմաւորելը անշնորհ դժուար լինելով, հետևողները անվերջ դիմել, բացատրութիւններ և արտօնութիւններ էին խնդրել, բայց անողորհ դատաւորը վճիռը չէր փոխել:

45. «Ալէմ» ընդհանրական թղթի յառաջաբանի աւետիսներէց տասնեւ երեքերորդը լրացնում է այս պակասորդը և միշտ կարող է բաւարարել Բէհայիների այս պահանջը: Բէհան օրէնսդիրը նրանց տուել է մի ելք, մի ուրիշ ճանապարհ, որով նրանք, առանց դուրս գալու իրենց օրէնքի սահմանից, կարող են ձգտել հաստատելու աշխարհային իշխանութիւն, իրենց ձեռքն առնել ևս երկրի վարչութիւնը: Այս յօդուածով, համաձայն «Թիթարի-Ադէսի» որոշուած զուտ կրօնական խնդիրների, ազօթքը, ծովապահութիւնը, լաւիտենականութեան վարդապետութիւնը և ուրիշ հոգևոր հարցերը անփոփոխ հրատարակելով քաղաքական-վարչական գործերը ամբողջապէս յանձնում է ժողովրդից ընտրուած «Ռիշալի-Ժողովին»: Պետական, վարչական, տնտեսական, արդարադատական, վերատեսչական բոլոր գործերը յանձնուելով այս ժողովին, սա ինքնըստինքեան դառնում է մի զուտ քաղաքական մարմին, անշատ կրօնական-կանոնական օրէնսդրութիւնից, որը սահմանուած է գրաւոր և պահպանուելու է անփոփոխ: Այդ աւետիքի մէջ բառացի կերպով որոշուած է, թէ—«Աշխարհային քաղաքացիական գործերի համար անհրաժեշտ է ամէնօրուայ համար նորանոր հրամաններ, ամէն ըրպէի համար նորանոր վճիռներ, համայն ժամանակի—դարի պահանջին»: Հետևաբար «Ռիշալի-Ժողովը» ինչպէս գործադիր, նոյնպէս օրէնսդիր մարմին է կազմում քաղաքացիական բոլոր խնդիրների համար: Հրամայուած է այդ ժողովի անդամներին ամէն մի որոշման ժամանակ որոշ «օգտակարութիւն» աչքի առաջ ունենալ: Եւ, որ ամենագլխաւորն է,—«Այդ անձնաւորութիւնները, որոնք Աստուծոյ սիրոյ համար պիտի կանգնեն, նրա լիազօրներն են, Աստուծոյ աներևութներգործութիւնով ներշնչուած պիտի կայացնեն իրենց որոշումները: Սրանց կատարելապէս հնազանդութիւնը ամէն մի հետևողի համար պարտաւորեցուցիչ է»—Աստուածային պատգամով: Շատ պարզ է, որ ժողովրդից ընտրուած այս ժողովը, որպէս օրէնսդիր մարմին, կարող է ինչպէս ադմինիստրական, նոյնպէս քրեական, քաղաքական, վաճառականական, ուսումնական, հանրային, համայնական օրէնսդրութիւններ խմբադրել, հաստատել, հրատարակել, որի վճիռներին—որոշումներին անպայման պարտաւոր են հնազանդել և գործադրել Բէհայեան-

ները, Ուստի «Ռիշալի-Աղլը» իւր անսահման իրաւունքով, որ
ըղիւսւմ է աստուածային ներգործութիւնից, ներշնչումից, պե-
տական, հասարակական օրէնքներ խմբագրելիս, կարող է ի
հարկին և ինքնապաշտպանութեան վճիռ արձակել, և պետու-
թեան հին կարգերը փոփոխելու և կարեւորները սահմանելու,
պետական յեղափոխութիւն յառաջացնելու

46: Ինչպէս պատմում են ականատեսները, որոնք երկար պատական յեղափոխութիւն յառաջացրելու:

46: Ինչպէս պատմում են ականատեսները, որոնք երկար ժամանակ Բէհայի ներկայութեանը եղել են աքսորավայրում՝ Աքէյայում, նրա ոգին երբեք չէ ընկճուել, նա անվերջ պահպանել է իւր թարմութիւնը և վեհութիւնը: Նա որքան որ սիրալիր է եղել իւր հետևորդներին, այնքան էլ անմատչելի՝ օտարներին: Աքէյայում նրան օտարականներից շատ քերէն են կարողացել տեսնել և միայն Անգլիացի դոքտոր Եղուարդ Բրովինցի դացել տեսնել և միայն Անգլիացի դոքտոր Եղուարդ Բրովինցի հառատարում է, որ Մէհմէդը հետևորդներից եղած որևէ հարցի պատասխանը յաճախ մի քանի օր ետաձգում էր մինչև ներսնուրում, այն ինչ Բէհան ստացած նամակի, կամ առաջադրուած հարցի պատասխանը անմիջապէս տուել է, որոնք իսկոյն արձանագրուել ե պատճէնները ուղարկուել են կարևոր տեղեր: Չը նայելով որ այսպիսի գրութիւնների թիւը տասնեակ հազարից աւելի է, բայց դեռ ես և ոչ մի նամակ որևէ բառով չի հակասել, թէ գրուած ահագին հատոր պատգամներին և թէ իրարոյ Ամբողջ քանը հինգ-երեսուն տարուան ընթացքում գրուած օրնագրքերի, թուղթերի և հրամանագրերի մէջ որևէ հակասութիւն մինչ օրս չէ տեսնուած, այն ինչ ղուրանի 114 սուրիաները իրար հակասում են և վերջինները նախորդների փոփոխութիւնները և լրացնող մասերն են համարուում: Պատմում են ականատեսները, որ Բէհան ամբողջ ժամերով անվերջ ման էր գալիս իւր դահլիճում, անընհատ թելադրելով, իսկ Միրզա-Աղաջանը մի անկիւնում նստած սղագրութեամբ, զարմանալի արագութեամբ նրա շրթունքից թռած ա՛մէն մի բառը իսկոյն արձանագրում էր և ապա ազատ ժամերին սրբագրում: Երբեմն երեսուն, քառասուն ժամ անընդհատ թելադրել է Բէհան, իսկ Միրզա-Աղաջանը առանց տեղից բարձրանալու արձանագրել է, մեքենայական արագութեամբ: Այս պարագաները ստիպում են ենթադրելու, որ Բէհան մեծ ոյժ էր ունեցել ներշնչուելու և ներշնչելու: Այս պարագան աւելի հաւանական պիտի թուի, եթէ վերև յիշուած միապետների թղթականական պիտի թուի, եթէ վերև յիշուած միապետների թղթերի մէջ արձանագրուած կանխասացութիւնները աչքի առաջ

բերենք, որոնք կատարուեցան ժամանակին: Նա անչափ աներկիւղ և ինքնավստահ է եղել: Երբ զօրանոցում եղած ժամանակ թուրքերը թնդանօթները ուղղել են Բէհաին և հետևորդներին՝ ուժակոծելու, սարսափը սփռուել է ամէնքի սրտում, Բէհան ուղղել է դէպի գնդակը և հրամայել է Միրզա-Աղաջանին, մի վհատուի՛ր, նստի՛ր և գրի՛ր: Ու թելադրել է նրան մի ահաւոր գրուածք: Բէհաի գրուածքների ոճը, ձևը, բովանդակութիւնը և կանխասացութիւնները մեզ ստիպում են մտածելու, որ նա դրականապէս համոզուած էր, թէ իւր շրթներէց խօսում էր Աստուծոյ Բանը, որ ինքը ուղարկուած էր, իրեն կոչումն էր բանդել հին կարգերը և սահմանել նորերը: Նա առանց զգալու բնածին պայծառատես, մագնիտիք-հիպնոտիստ էր: Մի անգամ Թաւրիզեցի-Մարաղեցիքի ուխտաւորներ որոշում են իրենց մըտքում, թէ Բէհաին ներկայանալիս, եթէ նա խօսի իրենց հետ թուրքերէն, այն ժամանակ անպայման հաւատան, որ նա անյայտից է նիրշնչուում ամէն պարագայում: Երեք հոգի երբ միասին մտնում են Բէհաի դահլիճը, նա սկսում է.— «Խօշ գեալդդ, Սաֆա գեալդդ, ամա թուրքի դիւլ՝ ջէհէնէմ դիւլիդիր,» Լիսան Արաբի իստ...»

Ուխտաւորները կարկամում են իրենց մտածած փորձի և կասկածների առթիւ:

47. Համաձայն Բաբի և Բէհաի վարդապետութեանն, Բէհաիները դաւանում են, որ տիեզերքի տէրը՝ Արաբիչը և բոլոր զօրութիւնների անսահման հրամանակալը Աստուած է, որ ամենակալ է, ամենազթած և ամենազէտ: Նա ոչ սկիզբ ունի, ոչ էլ վերջ, ինչպէս նրա ստեղծած տիեզերքը: Գոյութիւն ունեն հրեշտակները և դէեր, միայն մարդկային կերպարանքով և ապրող մարդերի շրջանում, որպէս կատարեալ մարդ, առանց զգալու թէ իրանք դէ են, կամ հրեշտակ: Երկիրը և նրա բուսական ու կենդանական թագաւորութիւնը առաջացել է հիւլէներէց, զարգացել է աստիճանաբար անհուն դարերից ի վեր, աննկատելի գոյութիւններից հասել է մինչև մարդկային կատարելութիւնը: Աստուած ստեղծել է ամէնից առաջ—Բանը, որն ինքն է,—իւր խօսքն է, իւր էութիւնն է, այդ բանը ուղարկել է—իւր խօսքը հասցրել է մարդկութեան մարգարէների բերանով, որոնք կարգեր են սահմանել, օրէնքներ են դրել համաձայն գերագոյն ներշնչման, Աստուածային ոգու ներգործութեան, որոնք խոստացել են մարդկային ազգին, թէ ինքը՝ Աստուածային հոգին էլ յայտնուելու է աշխարհին: Ինքն Աստուածային հոգին անդրադարձաւ Բէհաի սրտում և նրա շրբ-

Թունքներից քարոզեց բանը, հիմնեց օրէնքը, հաստատեց կարգերը, սահմանեց պարտականութիւնները: Աստուած մի է, ոչ որդի, ոչ զուգակից, ոչ հաւասարակից, ոչ էլ ստորադաս չունի: Բէհան սոսկ մարդ էր. մարմինը մարդկային — հողային, ինչպէս բոլոր արարածներինը, միայն Աստուածային հոգին այնտեղ բնակելով, Բանը քարոզեց մինչև կտակն աւանդեց թողեց համարձաւ (²³/₁₆ մայիսի 1892 թ.), խոստանալով հազար տարի յետոյ մի մարգարէ ուղարկելու կրօնը վերանորոգելու և հինգ հարիւր հազար տարի յետոյ կրկին մարդկութեան յայտնուելու: Աստուածութիւնն անմարմին է, մարմնաւորութիւնն էլ չի կարող Աստուածանալ:

48. Աքքէի զօրանոցից դուրս գալուց յետոյ, Բէհան բերդից կէս փարսախ հեռաւորութեան վրայ մի կալուած գնեց, Կասրի-Բահչէ անունով, որտեղ առանձնացաւ ընտանիքի և մտերիմների հետ: Նա հազիւ էր կալուածքից դուրս գալիս, իսկ եթէ բերդ գնալու կարիք էր լինում, նա ձիաւորում տանից դուրս էր գալիս արևը մայր մտնելուց երեք-չորս ժամ յետոյ, որդիների ուղեկցութեամբ և գիշերն էլ անպատճառ վերադառնում էր: Տանը կեանքի մեծ մասը անցկացրել է իւր ընդունում էր հետևորդներին: Շատէր սիրում նոյնպէս իւր ընդունում էր հետևորդներին: Շատէր սիրում և պատգամները և դահլիճում, ուր թելադրում, կամ գրում էր պատգամները և ընդունում էր հետևորդներին: Շատէր սիրում և նոյնպէս իւր պարտէզը, խիտ ծառաստանը, որի շրջաքի տակ յաճախ շրջակայում և քարոզում էր ունկնդիրներին: Աքքէ մտնելիս առաջին անգամ նա իջաւ նաւից Քարմէլ լեռան ստորոտը, որտեղից անմիջապէս լեռան վրայ բարձրանալով մեծ հաճոյք ստացաւ գեղանկար տեսարանից, ընդարձակ հորիզոնից, որից շատ շուտ իջնելու և զօրանոցում բանտարկւելու էր պարտաւորուած: Առանց յատուկ թոյլտուութեան ոչ ոք իրաւունք չուէր նրան ներկայանալու, հեռաւոր աշխարհից երկրպագունները նախ պիտի գրաւոր թոյլտուութիւն ստանային, որ կարողանային գալ նրան տեսնել: Առանց կանխօրէն թոյլտուութեան գնացողները, առանց տեսնելու էլ վերադարձել են: Նրա ուտելիքը, հագնելիքը թէև շատ պարզ էր, բայց աշխարհի ամէն կողմից հետևողները նրան ուղարկում էին ամենաընտիր բերքերը և նուրբ գործուածքները: Աշխարհի ամեն կողմ Բէհական օրիորդների ձեռագործ ամենաընտիր կերպասները, կտորները և գոյքերը ուղարկւում էին Կասրի-Բահչէ: Չինաստանից ընտիր թէյ, Մոքից՝ սուրճ, Պարսկաստանից՝ քաղցրաւենիք, Հնդկաստանից՝ համեմունք, Միջագետքից կարագ, կղզիներից ձիթապտուղ-ձէթ նա այնքան շատէր ստանում, որ բաժանում էր ոչ միայն հե-

տևորդներին, այլ Աքքէի թուրք պաշտօնականներին և բանտարկուածներին ն էլ մաս էր հասցնում: Ամէն օր նրա սեղանասնից մի քանի «խոնչա» կերակուր պիտի գնար Աքքէի կալանաւորներին, աքսորեալներին, որոնց յատկապէս իւրայինների խնամքին էր յանձնել: Նա ստացածները չէր պահում և ամէն նուէր բաշխում էր պատահածին: Մի անգամ նա Պարսկաստանից ստացաւ մի ամենաընտիր սեղանի սփռոց, որը խիտ ասեղնազործուած էր ընտիր նկարներով մետաքսի թիւերով: Այդ գործի վրայ ամբողջ երկու տարի աշխատել էին մի խումբ օրիորդներ: Ճաշակի և փողի տէր մի ամերիկացի դրան կարող էր հազար ոսկի տալ առանց խաբուելու, այն ինչ Բէհան նուէր ուղարկեց բերդի «Կօմանդանին»: Բէհաի լուսանկարը գոյութիւն չէ ունեցել, նրա մի օրինակ պատկերը նկարուած է, այն էլ դէմքի, աչքի գլխաւոր գծերը քօղի տակ և գտնուում է Աքքէում: Ինչպէս նկարագրում են միջնասակ, վայելչակաղմ, գեղադէմ, սև աչքեր և մազեր, սպիտակ մորթ երկնային, ճոխ մորուք ու մազեր ունէր: Նա ամէն առաւօտ վաղ մաքրելուց յետոյ, կարճ խորը (պարսկական գոտակ) ծածկում և նստում էր իւր գործի սեղանի առաջ դրած յատուկ թիկնաթուին, որին ոչ ոք չէր կարող խանգարել, մինչև ինքը չը պահանջէր:

Ինչպէս պատմում է Միրզա Ջէլիլը, որի անուանը Բէհան տւած է «Իշրազաթ» լո՛ւը, որը մնացել է մօտ երկու ամիս: Կասրի-բահչէում, Բէհաի դէմքը այնպիսի քաղցրութիւն, այնպիսի քնքունթիւն էր արտայայտում և այնքան գրաւիչ էր, այնպէս խոր ակնածութիւն էր ներշնչում, որ ներկայացողը չէր կարողանում մի քանի տեսութեամբ, մի քանի ժամով բաւականանալ: Շատ շատերը մի քանի անգամ դիմել և նորից թոյլտուութիւն են խնդրել Պարսկաստանից, շնդկաստանից, Թուրանից նրան կրկին ու երեքկին անգամ տեսութեան գնալու: Նա անչափ համեստ էր վարւում ներկայացողների հետ և սիրալիր կերպով հարցնում նրանց վիճակը: Մի անգամ իւր ներկայութեան մի յայտնի հընդիկ հետևորդի ընդունելիս, երբ վերջինս չօքեց ու իրկրպագեց, Բէհան նրան արգելեց ու ասաց.—Երկրպագեցէք միմիայն Արարչին, Ամենակալին, որ երկնքումն է, միայն նա է երկրպագելի, իսկ այս բոլորն ձեր դէմ նստած է մի բարեկամ, ձեզ նման համահաւասար հողից ստեղծուած:

49. Բաբը և ապա Բէհան ահաւոր աշխատութիւնների մէջ հազարից աւելի անգամ կրկնել են և պախարակել են իսլամի «Հադիսները» գրողներին, իբրև Աստուծոյ թի հետ յարաբերութիւն

ունեցող պատգամներ տուողներին, մանաւանդ մեկնիչներին (միւրէյին, որոնք Ղուրանի ամէն մի նախադասութիւնը և իւրաքանչիւր բառը 72 կերպ բացատրելու էին աքնել, Այսպիսիներին ընդհանրապէս «Երախ-շանիէ» (հերձուածական այլանդակութիւններ) անունն են տուել և ամենախիստ հրամաններով պատուիրել են հետևողներին չընդօրինակել հին սխալը: Քրիթարիւ Ազդէսում յատկապէս և ուրիշ գրուածներում անհամար անգամ կրկնուած է, որ բարբիները գրութիւնները բառացի կերպով, սոսկ նշանակութեամբ պիտի ընդունեն, լոկ նրանց պարզ իմաստով պիտի առաջնորդուին, երբէք մեկնիչի, գերբնականից ազդուած բացատրողի չըպիտի լսեն: Արդիւ-Վահագի լոհում գրուած է, որ վերջ է տրուած պատուիրաններին (լոհ) և հրամաններին, եթէ սրանից յետոյ մէկը գայ, դժոխքի (նար) պատմաններին, եթէ սրանից յետոյ մէկը գայ, դժոխքի (նար) պատմաններին, հազարաւոր նշաններով և հրաշքներով, մի լսէք, մի գամներ բէրէ, հազարաւոր նշաններով և հրաշքներով, մի լսէք, մի հաւատաւք, դրանցից երեսներդ շուռ տուէք: Ազատութիւն տրուած է ամէն գիրք կարդալու, որքան էլ հակառակ բովանդակութիւն ունենայ, ամէն լեզու նովորելու, ամէն գիտութիւն ուսումնասիրելու, միշտ յառաջադիմելու համար ամէն մի գիտութեան տաճար յաճախելու, բայց նոր յայտնութիւն, նոր մարգարէ, նոր առաքեալ, նոր յարաբերակից մեկնիչ ընդունելու իրաւունք չունեն, թէև դրանց հալածելու էլ իրաւունք չունեն: Այս կրկնութիւններ իսկական և գլխաւոր պատճառն այն էր, որ հետևողները մէջ այնպիսի հերձուածներ ու աղանդներ չը բարձրանան, ժողովուրդը չը բաժանեն, կուրսերի, վէճերի, առիթ չդառնան, և, որ ամենապիտան է, վարդապետութիւնը չայլանդակեն:

50. Բէհան մահուանից առաջ գրեց իւր կտակը, որտեղ նա կրկնում է. — «Այս ճշշուածի միակ նպատակը ատելութեան և իսակալութեան հուրը հանգցնելն է... Գուցէ աշխարհի մարդերի սրտերը համաձայնութեան ճրագով լուսաւորուին և իսկական խղաղութեան հասնին...»: Յետոյ աւելացնում է. — «Աշխարհի մարդիկ, Աստուծոյ կրօնը սիրոյ և միաբանութեան համար է սահմանուած, այդ բանը երկպառակութեան առարկա մի դարձնէք...: Վերջը շարունակում է. — Աստուծոյ կտակն այս է. ճշները (ազսան), ազգակիցները (աֆնան), բոլոր շաղկապուածները պէտք է իրենց հայեացքը ուղղեն դէպի «մեծ-ճիւղը» (ղուանի ազամ), Անքերդ դարձրէք դէպի մեր ուղարկած սուրբ-գիրքը (Քրիթարիւ Ազդէս): «Ներ կանդրադառնայ միացման ծովը և կլրանայ ազդէս»: «Ներ կանդրադառնայ միացման ծովը և կլրանայ ազդէս», որը հին արմատի շառաւիղն է: Այս այաթի (Հատուածի) նպատակը «Մեծ ճղին» (ղուանի-Ազէմ) է ուղղուած:

Նոյնպէս մենք հրատարակեցինք մեր ողորմած պատգամով և նա—ամենաողորմածաբար և առատաբաշխաբար: Ճշմարիտ Աստուած նախասահմանեց «Բարձր-ձղի» (Ղուանի-Աքբէրի) կարգը նրա կարգից յետոյ, որովհետեւ նա—Հրամանակալ և Ամենագէտ է: Մենք Աքբէրի կարգը Աղէմից յետոյ դասաւորեցինք, հրամայեցինք Ամենագէտի, Վերահսկողի հրամանով, Ամէնքից անհրաժեշտ է սէր դէպի շառաւիղները (Ազսան), բայց Աստուած չի սահմանել նրանց բաժին հասարակութեան գոյքից:»

Կտակի այս մասը դարձաւ հակառակութիւնների և վէճերի պատճառ, հակառակ օրէնսդրի անհուն ջանքերին. որով բաժանուեցին բէհականները երկու մասի, ճիշտ այնպէս ինչպէս Մահմէդից յետոյ Շիաները բաժանուեցին սիւննիւններից: Բէհան հրամայեց, որ իւր արմատից ճղնաւորուածները և շաղկապուածները, Բաբի արիւնակիցների հետ իրենց հայեացքը նախ ուղղեն դէպի «Մեծ-ձիւղը» (Ղուանի-Աղէմ), որին դիմելը Ալլահից նախասահմանուած է, իսկ հետեւորդները այդ հրամանը կատարելով, հպատակուելով, ինչ ինչ նախասահմանեալ արտօնութիւններ են վերագրում «Աղէմին»: Աղէմի որեւէ հոգևոր իշխանութեան դէմ բողոքում է Աքբէրը, որին երկրորդ կարգին էր դասաւորել օրէնսդիրը: Աղամի հետեւորդները պնդում են, որ իրենց վրայ կարգուած վերատեսչին նախասահմանութիւնից իրաւունք է տուած դիմողներին բացատրելու, որոշելու Գրքի իմաստը, հրամաններ արձակելու կրօնական խնդիրներում: Իսկ Աքբէրը ժխտեց այդ արտօնութիւնները և ազէմի ընթացքը օրինազանցութիւն յայտարարեց:

Աքբէրի այս բողոքը Բէհաի կտակի ընդդիմութիւն համաբելով, Աղէմի հետեւորդները Աքբէրին անուանեցին կտակազանց:

51. Վէճի իսկական պատճառը պարզելու համար, կարևոր է հերձուածի պատմութեան և առիթների հետ ծանօթանալ:

Պէտք է իմանալ, որ Բէհան երեք կին է առել: Առաջին կնոջից նա ունի մեծ որդին՝ Աբաս էֆէնդին, որն յայտնի է Ղուանի-Աղէմ, կամ Աղէմ մակդիրով և մի աղջիկ՝ Վարզայի-Քիւրբէ անունով: Երկրորդ կնոջից նա թողեց երեք որդի՝ Մէհմէդ-Ալի էֆէնդին, Ղուանի-Աքբէր, կամ Աքբէր մականունով է յայտնի, Զիաուլլահ, որը հօրից մի քանի տարի յետոյ մեռաւ. և Բէդիւլլահը: Այս կինը ունեցաւ երկու էլ աղջիկ՝ Յրուպիէ և Սամադիէ անունով: Իսկ երրորդ կինը, որ առաջի կնոջ մա-

հուանից յետոյ է առել, միայն մի աղջիկ ունեցաւ: Եղբայրնե-
րը Ազէմ ու Աբրէր տարբեր մօրից ծնած լինելով, նրանց բնա-
կանաբար յարաբերութիւններէ մասին կարելի երեւակայու-
թեամբ անգամ գաղափար կազմել եթէ մարդ արեւելքի բազմա-
թիւ ժողովուրդի առտնին կենդանի մասին որոշ ծանօթութիւն
ունենալ:

Աբրէն աքսորավայրում ապրած միջոցին, Բէհան կառա-
վարութեան դռների վերաբերեալ բոլոր գործերի վարչու-
թիւնը, պաշտօնակալների հետ յարաբերութիւնը յանձնել էր
Ազէմին: Աբրէրը միշտ հօր մօտ կասրի-Բահչէ ապրելով, ու-
սումնասիրել էր նրա գրութիւնները: Ոչ միայն բոլոր թղթակ-
ցութիւնների հսկողութիւնը սրան էր յանձնուած, նա կարդում
էր բոլորը, ընդօրինակել տալիս, այլ կարեւորագոյնները մեծ
մասամբ ինքն էր գրում հօր թելադրութեամբ: Այնպէս որ վար-
դապետութեան, կրօնի էական խնդիրներից ոչ մի բան Աբ-
րէրի աչքից խոյս չէ տուել, նա շատ հմտացել է, այն ինչ Ա-
զէմը Աբրէնի բերդում ապրելով անտեղեակ է մնացել գրու-
թիւններից շատերին: Մինչև անգամ Բոմբէից էլ Աբրէրն էր
գնացել հօր գրութիւնների տպագրութեան հսկելու, սրբագրելու:

ԱՏՐՊԵՏ

(Վերջը միւս անգամ)